ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تېپىشماقلار ھەققىدە

سالى خۇدابەردى

مەلۇمكى ئەمگەكچى خەلقلەر دۇنيادىكى بارلىق ماددى ۋە مەنۋى بايلىقلارنى ئىجات قىلغۇچىدۇر. ئۇلار ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا پۈتمەس - تۈگىمەس باي ۋە خىلمۇ - خىل ئېغىز ئەدەبىياتىنى بارلىققا كەلتۈردى. تېپىشماقلارمۇ قوشاقلار، چۆچەك - رىۋايەتلەر، ماقال - تەمسىللەر، ئېغىز داستانلىرى، لەتىپە - لەر ۋە ھەر خىل بېيىت - غەزەللەر بىلەن بىر قاتاردا ئىنە شۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان بىزگە قالىدۇرغان باي مىراسلىرىنىڭ بىرسى سۈپىتىدە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى خەزىنىسگە قوشۇلغان قىممەتلىك بايلىقلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپتۇر.

تېپىشماقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ بۈگۈنكى كۈنگىچە خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ھەم بۇ جەريانىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز پىششىقلىنىپ مۇكەممەللەشكەن ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرىدۇر.

تېپىشماقلار زادى قانداق بارلىققا كەلگەن؟

شۇنداق ئېيتالايمىزكى، خەلق ئىجادىكى تۇرمۇش - تەجـ

ىرىبىسىگە باي، ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە قابىلىيەتلىك كىشىلەر ئوز-
لىرىنىڭ پىكىر قىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى، سوز سەنئىتىگە
ماھىرلىغى بىلەن خىلمۇ - خىل ئېغىز ئەدىبىياتىنى، جۇملىدىن تېـ
پىشماقلارنىمۇ ئىجات قىلدى. لېكىن ئۇزۇن يىللارنىڭ ئوتۇشى بىـ
لەن ئۇ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ، كىشىلەر ئارىسىدا ئېقىپ
يۇرۇش جەريانىدا، ئۇنى ئىجات قىلغان ئاپتورلار بارا - بارا كو-
مۇلۇپ كەتكەچكە ئومۇمى خەلقنىڭ ئورتاق ئىجادىي مۇلكىگە ئايـ
لىنىپ كەتكەن.

تېپىشماقلاردا ئومۇمەن نەرسە - ھادىسىلەرنىڭ ئاساسلىق
بەلگىلىرىنى ئېيتىش ياكى تىلدىكى مىتافورا (ئىستائارا)، مىتونو-
مىيە، جانلاندۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، بىر نەرسىنى ئىككىنـ
چى بىر نەرسىگە ئوخشىتىش ئارقىلىق شۇ نەرسە - ھادىسىلەر-
نىڭ دەل ئوزىنى تېپىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق كىشىـ
لەر ئوزئارا بىر بىرىنىڭ زېھنى - قۇۋۋىتىنى سىنىشىدۇ، تېپىشـ
ماقلارغا جاۋاپ بېرىشتە چوڭقۇر ئويلاشقا، ئەتراپلىق پىكىر يۇر-
گۇزۇشكە، كوپ نەرسە - ھادىسىلەرنى كوز ئالدىغا كەلتۇرۇشكە
توغرا كېلىدۇ.

تېپىشماق ئېيتىش ۋە ئۇنىڭغا جاۋاپ بېرىش ئىشلىرى تا-
رىختىن بۇيان كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كوڭۇل ئېچىش پا-
ئالىيەتلىرى سۇپىتىدە تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن. تېـ
پىشماقلار خەلق ئاممىسىنىڭ، بولۇپمۇ ياش ئوسمۇرلەرنىڭ، مەسىـ
لىلەرنى ئەتراپلىق - چوڭقۇر ئويلاش، توغرا پىكىر يۇرگۇزۇش قا-
بىلىيىتىنى ئوستۇرۇشتە ئالاھىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

تېپىشماقلار تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئىخچام، تىلى چۇشىنىشـ
لىك، چوڭقۇر مەنىلىك بولۇپ، كوپ ھاللاردا قوشاقلارغا ئوخـ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شاش ۋەزىلدك، قاپىيلدك تۇزۇلدۇ. تېپىشماقلارنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىگى ئۇنى ئەستە قالدۇرۇشقا ئەپلىك بولۇشتەك ياخشى خۇسۇسىيەتنى شەكىللەندۇرگەن.

مەسىلەن:

بوۋاي كەلدى پالتىسز،
كوۋرۇك سالدى تاختىسز، ئۇ نىمە؟
بېشى يوغان قاپاقتەك،
پۇتى ئىنچىكە ساپاقتەك.
ئۇچىيى قوسغىنىڭ تېشىدا
قۇلىغى پۇتىنىڭ ئۇچىدا ئۇ نىمە؟

دېمەك، بىرىنچى تېپىشماقتا ئالاھىدە ئوبرازلاشتۇرۇپ، قىشنى بوۋايغا، مۇزنى كوۋرۇكىكە ئوخشاتقان بولسا، ئىككىنچى تېپىشماقتا جانلىق ئوخشىتىش ئارقىلىق دۇتارنىڭ ئوبرازىنى كوز ئالدىمىزدا نامايەن قىلىدۇ.

تېپىشماقلار ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۇرلىرىگە ئوخشاشلا، ئىجتىمائى ھايات بىلەن چىڭ باغلىنىپ، ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرنى ئوز بېشىدىن ئوتكۈزگەچكە، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش ئورۇپ - ئادەتلىرىنى، جەمىيەتتىكى مەدىنى ۋە ئىقتىسادىي شارائىتلارنى ئوزىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلىدى. شۇڭا ماكسىم گوركىي، "..... خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى بىلمەي تۇرۇپ، خەلقنىڭ ھەقىقى تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس" دىگەن ئىدى.

مەسىلەن:

مېهمان كەلدى بىر نامسىز،
ئاتقا مىندى بىر جانسىز،
دائىم يەيدۇ ئىككى قوي،
تېرىسى بار، ئۇستىخانسىز، ئۇ نىمە؟

دېگەن بۇ تېپىشماقتا، يېڭىدىن تۇغۇلغان بوۋاق بالىنى نامسىز مېهمانغا، ئۇنى بولەيدىغان بوشۇكنى جانسىز ئاتقا، ئانىنىڭ ئەمچەگىنى ئۇستىخانسىز ئىككى قويغا ئوخشتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، بوۋاق بالىنى بوشۇككە بولەپ باقىدىغانلىغىدىن ئىبارەت تۇرمۇش ئادىتىنى ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا:

بېشىڭنى تىقساڭ دوزاق
تويدۇرار قوساق، ئۇ نىمە؟

دېگەن تېپىشماقتا بولسا، ئۇيغۇر خەلقى ئادەتتە نان ياقىدىغان تونۇرنىڭ بەلگىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوبرازلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئالدى يامغور، كەينى قار، ئۇ نىمە؟

دېگەن تېپىشماقتا ئۇيغۇر دېخانلىرى پاختىنى چىگىتتىدىن ئايرىشتا ئىشلىتىدىغان "چىغرىق"نى ئىپادىلىسە،

بىر ئوزى، مىڭ كوزى. ئۇ نىمە؟

دېگەن تېپىشماقتا دېخانلارنىڭ ئاشلىق تاسقايدىغان غەلۋىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

دىمەك تېپىشماقلارنىڭ مەزمۇنى خەلق ئاممىسىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى تۇرمۇش ئورۇپ-ئادەتلىرى ۋە ھايات كەچۈرۈش شارائىتلىرىنى بىلىۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. تېپىشماقلار گەرچە ئۇزۇن تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ، ئۇ،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يالغۇز ئوتمۇشتىكى دەۋردە ئىجات قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى يېڭى جەمىيىتىمىزدىمۇ ھەر خىل يېڭى مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن تېپىشماقلار بارلىققا كەلمەكتە.

مەسىلەن:

تىرىشچانلارغا ئامراق،
ھورۇنلاردىن ئۇ يىراق،
ئۆگەنسىڭىز، ياقىدۇ،
دىلىڭىزغا نۇر - چىراق، ئۇ نىمە؟

دوگەن تېپىشماقتا كەڭ ئاممىنى ئىلىم - پەن ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلسا،

كېچە - كۈندۈز ھارمايدۇ،
توختىماستىن سانايدۇ.
ئومۇر بويى سانىسا،
ئون ئىككىدىن ئاشمايدۇ. ئۇ نىمە؟

دىگەن تېپىشماقتا "سائەت" نى كۆرسىتىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قوشاقلار، چوچەكلەر، ماقال - تەمسىللەر، لەتىپە قاتارلىقلار ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ يۈرۈش داۋامىدا راۋاجلىنىپ ھەر خىل ۋاريانتلارغا ئىگە بولغىنىغا ئوخشاش، تېپىشماقلارنىڭ خېلى زور بىر قىسمىمۇ مەلۇم ۋاريانتلارغا ئىگە.

مەسىلەن:

رەڭگى قىزغۇچ دومۇلاق،
ئىچى تولغان قومۇلاق. ئۇ نىمە؟

دىگەن تېپىشماقتا "ئانار" نى كۆزدە تۇتقان بولسا،

ئېشى سىرلاقلىق،
ئىچى مىخلاقلىق، ئۇ نىمە؟

دىگەن تېپىشماقتىمۇ "ئانار" نى كۆرسىتىدۇ.

خەلق كۆرمىگەن دۇنيادىن،
مېھمان كەلدى نامى يوق.
ئىككى پاخلان يېيدۇ ئۇ،
ئاتقا مىندى جانى يوق، ئۇ نىمە؟

بۇ تېپىشماقنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى:

مېھمان كەلدى بىر نامسىز،
ئاتقا مىندى بىر جانسىز.
دائىم يېيدۇ ئىككى قوي،
تېرىسى بار، ئۈستىخانسىز. ئۇ نىمە؟

يۇقۇرقىدىن باشقا يەنە:

بىر ئاندىن كوپ بالا،
بەزىلىرى بوز ئالا. ئۇ نىمە؟

دىگەن تېپىشماق قوغۇن - تاۋۇزنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى:

جىم يېتىپ سەمرىيدۇ. ئۇ نىمە؟

دەپ تۇزۇلگەن. بۇنىڭدىمۇ قوغۇن - تاۋۇزنى كۆرسىتىدۇ. يۇقۇر - قىدەك مسىاللارنى ناھايىتى كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

شۇنى ئالاھىدە ئېيتىش كېرەككى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى - نىڭ ئايرىلماس تەركىۋى قىسمى بولغان تېپىشماقلار، كەڭ خەلق

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئامىسى ئىچىدە خېلى چوڭقۇر مەنىۋىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى ئالاقىدار ئورۇنلاردا بۇنى تولاپ رەتلەش ئىشىغا ئەھمىيەت بەرمەي، ئېتىۋارسىز قارايدىغان نا تونۇش خاھىشلار ساقلانماقتا. بۇنداق ئەھۋاللارنى تۈزىتىپ، تېپىشماقلارنىڭمۇ جەمىيەتتىكى ئورنىغا كۆڭۈل بولۇشنى تەشەببۇس قىلىشقا تونۇش كېلىدۇ.

تۆۋەندە ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىدىن بىرنەچچىنى كىتاپخانلارنىڭ پايدىلىنىشىغا تەقدىم قىلدىم.

تېپىشماقلار

1 - بۇگۈن كېچە بىر ئىش كوردۇم بەك ئاجايىپ،
بىر پەستىلا كوزلىرىمدىن بولدى غايىپ. ئۇ نىمە؟

2 - بىر قاچىدا ئىككى خىل رەڭ،
ئىككىسىنى ئايرىماي يەڭ. ئۇ نىمە؟

3 - بىر ئاتىسى، بىر ئانىسى،
سان - ساناقسىز بالىسى. ئۇ نىمە؟

4 - كوز ئېچىپ كورەلمەيسىز،
قول سوزۇپ تۇتالمايسىز.
ئايرىلىسىڭىز ئۇنىڭدىن،
بىر مىنۇت ياشالمايسىز، ئۇ نىمە؟

5 - ئۇچۇپ - ئۇچۇپ كېلىدۇ،
قانات قېقىپ كېتىدۇ.
قېنى ئويلاپ تېپىڭلار،
كىم تەھتىگە يېتىدۇ؟

6 - ئۇسۇل ئويناسا ئانىسى،
چاۋاك چالۇر بالىسى. ئۇ نىمە؟

7 - تەڭ تۇغۇلغان، تەڭ ئوسكەن،
نىمە بولسا تەڭ كورگەن.

توساق بولغاچ ئاردىدا.
بىر بىرسىنى كورمىگەن. ئۇ نىمە؟
8 - ئىككى ئېرىدىتىن سۇ كەلسە،
بەش ئاغىنە تەڭ كەپتۇ.
سۇ ئېلىپتۇ ئىككىسى،
ئۈچى قاراپ تۇرۇپتۇ. ئۇ نىمە؟
9 - بىر تۈپ دەرەخ، ئون ئىككى شاخ،
ئوتتۇز يوپۇرماق، بىر يۈزى قارا، بىر يۈزى ئاق. ئۇ نە
10 - ئىشىگىدىن ئوت قويساڭ.
ئوت ئالمدۇ ئوي ئىچى.
ئوت كەتكەننى كورسىمۇ،
ئوچۇرمەيدۇ ھىچ كىشى. ئۇ نىمە؟
11 - تەگ دىسە تەگمەيدۇ،
تەگمە دىسە تېگىدۇ. ئۇ نىمە؟
12 - تۆۋى يەردە،
ساقلى بەلدە. ئۇ نىمە؟
13 - كۆنگەيدە ھەمرا بولمدۇ،
تەسكەيدە يوشۇرۇنمدۇ. ئۇ نىمە؟
14 - ئالدىدا بار، كەينىدە يوق. ئۇ نىمە؟
15 - بىر، ئىككى، ئۈچتۇر، ئوتتۇپ توت بولماس،
"ئادەم" دە يوقتۇر، "كىشى" دە كەم بولماس. ئۇ نىمە؟
16 - ئىشكىنى ئاچۇر،
ئارقىغا قاچۇر. ئۇ نىمە؟
17 - ئاتتىن ئىگىز، ئىتتىن پەس. ئۇ نىمە؟
18 - ئوتتۇز ئىككى ئاغىنە بىر ئورۇندا ياشايدۇ،
ئىشقا چۈشسە ياندىشىپ بىرگە كۆرەش باشلايدۇ. ئۇ نىمە؟
19 - ئانسى شالدىرشاپ،
بالىسى شىرىن شېكەر. ئۇ نىمە؟

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

20 - قىر ئۈستىدە قاتار قوزۇق. ئۇ نىمە؟

يۇقۇرقى تېپىشماقلارنىڭ جاۋاۋى رەت نومۇرى بويىچە تۆۋەندە ئەسكەرتىلدى.

1 - ئۈخلىغاندا كورگەن چۈش.
2 - تۈخۈمنىڭ ئېقى ۋە سېرىغى
3 - كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار.
4 - ھاۋا.
5 - خىيال.
6 - دەرەخ، يوپۇرماق.
7 - ئىككى كوز.
8 - بۇرۇن ۋە بەش بارماق.
9 - بىر يىل، 12 ئاي، 30 كۈن، ئونبەشى ئايدىڭ ـ ئونبەشى قاراڭغۇ.
10 - مەش.
11 - كالپۇك، لەۋ.
12 - كوممە قوناق.
13 - كولەڭگە، سايە.
14 - ئەينەك.
15 - كونا يېزىقتىكى چېكىت
16 غورو - دەم.
17 - ئىگەر (ئاتقا توقۇيدىغان)
18 - ئېغىزدىكى چىش.
19 - ئۈزۈم.
20 - سەۋزە - زەدەك.